

KOKEMUKSET NÄKYMÄTTÖMÄSTÄ JA OPPIMINEN

PIRJO KRISTIINA VIRTANEN

Amazonian alkuperäiskansojen tapa käsittää mieli ja ruumis sekä ympäristö ja ihminen toisistaan erottamattomina kokonaisuuksina haastavat ajattelutapaa, jossa nämä asiat on perinteisesti ajateltu toisistaan erillisiksi ja rajoitetuiksi.

Erilaiset tavat käsittää koettu todellisuus voivat tuottaa arvokasta tietoa siitä, kuinka ympäristön eri entiteetit ovat osa ihmisen historiaa, kokemusmaailmaa ja jatkuvaa oppimista.

”Maalla on oma laulunsa, siinä maa laulaa omaa lauluun. Laulamme sitä kun kylvämme uutta satoa. Myös jamssilla, pautoa-palmulla, ouricuri-palmulla, tapiirilla sekä kaimaanilla on omat laulunsa.” Näin kertoo Valdo¹, apurinä-kansan jäsen Brasilian Amazonian Tumiäjoella. Viiden päivän venematka lähimmältä kaupunkialueelta on takana, ja olen kolmatta viikkoa apurinojen alueella. Olen aiemmin keskustellut Valdón kanssa tiedon tuottamisen eri metodeista jo usean vierailun aikana. Olen kuullut useita eläimeltä tai kasvilta opittuja lauluja.

Amazonialla erilaiset elolliset olennot kuuluvat tasa-arvoisina ihmisten kokemusmaailmaan. Ne ovat osa maailman kokonaisuutta, eivät ulkopuolisia tai ihmiskunnasta erillisiä. Amazonian alkuperäiskansat personifioivat puut, kasvit ja eläimet, tuulen ja ilman, ja puhuvat niistä usein ihmiselämää muuttavina elementteinä. Tutkijat puolestaan käyttävät niistä nimitystä ei-inhimilliset toimijat (*non-humans/other-than-human persons*).

Ihmiset yrittävät konfiguroida ja säätää suhteita eri toimijoiden välillä elämää tuottaviksi ja suojeleviksi. Useat näistä toimijoista ovat näkymättömiä, mutta ilmenevät tunteena tai fyysisenä tuntemuksena kehossa, kuten tuulenhenkäys, joka ei siis ole pelkkä mystifioitu uskomus. Tässä artikkelissa tarkastelen tätä vuorovaikutusta Amazonian epistemologioiden ja hyvinvoinnin peruspilareina.

Apurinojen, manchinerien ja huni kuinien keskuudessa, missä olen ollut useasti vuodesta 2003, olemassaolon ajatellaan olevan useiden toimijoiden tulosta, suhteellista ja siksi jossain määrin intersubjektivistista. Amazonian alkuperäiskansojen elämässä korostuvat epälineaarisuus, ympäristö ihmisen elämän antajana ja muokkaajana sekä ihmisen aistimellisuus.

Oppiminen vuorovaikutuksessa ympäristön kanssa

Amazonian alkuperäiskansojen parissa toimia arvioidaan ja prosessoidaan laajemman ryhmän ja ekologisten suhteiden kannalta. Tässä arviointiprosessissa keskeisiä ovat useamman toimijan tarpeet, toiveet ja pelot. Erilaiset ympäristöön olennaisesti liittyvät toimijat ovat olennaisia heidän tavassaan

muodostaa tietoa. Ihminen pysyy avoimena ympäristölle ja tunnustele, miten erilaiset ulkoiset asiat vaikuttavat hänen sisäisiin tiloihinsa.

Vuorovaikutus erilaisten ei-inhimillisten olennotien kanssa on luovaa toimintaa. Ihmiset oppivat ei-inhimillisiltä olennoilta asioita erityisesti musiikin, runouden, esiintymisen, visualisoinnin ja unien aikana. He yrittävät liikkeen, äänten ja rituaalien avulla ymmärtää ei-inhimillisten olennotien näkemyksiä ja hahmottaa mahdollisuuksia yhteiseloon niiden kanssa. Näin arkielämän totunnaiset asioiden väliset rajat purkautuvat ja eri toimijat tulevat lähemmäksi toisiaan.

Toisten elollisten olennotien tavat liikehtiä, kokea, aistia, havaita, olla ja elää antavat ihmisten päätöksiin, valintoihin ja ratkaisuihin tarvittavaa tietoa. Ne mahdollistavat näin uudet perspektiivit (Viveiros de Castro 2012). Eläimiltä ja kasveilta opitaan eri ominaisuuksia edellä mainittujen interaktiivisten prosessien sekä niin sanotun reflektiivisen oppimisen kautta. Nämä prosessit ovat osa sekä tavallista että muuntunutta tietoisuuden tilaa, jossa eri olennotien positioita punnitaan ja pyritään ymmärtämään. Molemmat tietoisuuden tilat ovat tosia kokijalle. Tällaista tietoa pidetään hyväksyttynä ja validina.

Aruak-kieliryhmään kuuluvien apurinä- ja manchineri-kansojen sekä pano-kieliryhmään kuuluviin huni kuinien lapset opetetaan kuvittelemaan ja tuottamaan eri ympäristön elementtien ääniä. Kaimaanin ääntä toistetaan maniokkipelloilla, jotta saadaan aikaan kaimaanin voima ja jaksetaan vetää juurekas maniokki maasta. Kun uusia viljelyksiä avataan ja poltetaan kaskea, tuulen henkeä pyydetään paikalle musiikin avulla. Näin lapsille tähdennetään näkymättömien ympäristön elementtien merkitystä. Puuvillaa viljellessään ja korjatessaan tai siitä tekstiilejä kutoessaan lapset oppivat lauluja olennoista, jotka mahdollistavat puuvillapuun kasvun, sekä eläimistä, jotka innoittavat tekstiilien kuvioita (Virtanen 2012).

Amazonialla ihmisen yksilöllinen persoonallisuus vaikuttaa siihen, millaiseksi hänen vuorovaikutuksensa muodostuu ympäristön monilajisen (*multispecies*) verkoston eri elementtien välillä. Näkymättömän kokemuksiin suhtaudutaan normaalina osana oppimista, ihmisten terveyttä ja ihmisenä olemista.

1 Olen valinnut pseudonimen käytön tälle tekstille.

Mielekäs keho ja läsnäolo

Amazonian alkuperäiskansojen parissa on osoitettu olevan ”ruumillistettua ajattelua” sekä ”mielekkäitä kehoja” (*embodied thinking/mindful bodies*) (Vilaça 2005; ks. Lock 1993, Strathern 1999). Erilaisilta ympäristön elementeilä saadaan elämän kannalta välttämättömiä resursseja, ja ne identifioidaan erilaisten ominaisuuksien, kuten kestävyden, vahvuuden, liikkuvuuden, dynaamisuuden, seuralisuuden, rohkeuden, nopeuden tai hyvän näkö- tai kuuloaistin mukaan. Erilaiset elolliset olennot vaikuttavat ihmisten toimintaan ja ajatteluun monin tavoin. Ympäristö muokkaa ja syventää ihmisten tietoisuutta ja mielekästä kehoa.

Kehon maalaukset, lääkekasvit tai erilaiset ornamentit myös muokkaavat mielekästä kehoa. Ei-inhimilliset toimijat materialisoituvat erilaisissa objekteissa, substansseissa tai muodoissa, jotka voivat olla itsessään ihmisiä muokkaavia toimijoita. Materiaalisuus tuottaa läheisyyttä ja vuorovaikutusta monimuotoisen ympäristön personifioitujen olentojen kanssa. Eläinten kehojen inspiroimat geometriset kuviot ovat portteja maailman toisenlaiseen näkemiseen. Ne ovat yleisiä monien alkuperäiskansojen, kuten huni kuinien ja manchinerien taiteessa, kankaissa ja koruissa (Virtanen ja Saunaluoma, painossa). Kuviot voivat antaa ihmisille tavoiteltavia ominaisuuksia ja kykyjä, kuten hedelmällisyyttä, tietoa ja valtaa.

Erilaiset toimijat tulevat läsnä olevaksi ja osaksi paitsi sosiaalisia verkostoja myös materiaalista maailmaa. Ne mahdollistavat oppimiseen ja voimistumiseen tarvittavat kokemukset, kuten uudenlaisen visualisoinnin. Erityisesti taiteen ja erilaisten luovien menetelmien avulla ihmiset pyrkivät tulemaan samankaltaisiksi tiettyjen luonnonympäristön olentojen kanssa, mutta toisaalta he myös varjelevat itseään liialliselta kanssakäymiseltä elämälle haitallisten olentojen kanssa.

Amazonialla näkymättömät toimijat ovat keskeinen osa myös moraalisen käyttäytymisen määrittelyä. Useiden sairauksien ymmärretään johtuvan moraalittomasta käyttäytymisestä maan, metsien ja vesien elementtejä kohtaan. Ylipäätään sairauden ja terveyden käsitys perustuu ajatukseen vuorovaikutuksesta erilaisten ei-inhimillisten olentojen kanssa.

Ei-inhimillisiin olentoihin kietoutunut historia

Apurinojen ja manchinerien suullisessa historiassa useat ei-inhimilliset olennot, kuten eläimet, tuulen henki ja palmupuiden henget, mainitaan tärkeinä toimijoina. Ne ovat osa näiden kansojen historiaa, ruumiillisuutta, ajattelua ja elinkeinoja. Apurinät ja manchinerit ovat monien sukupolvien ajan tarkkailleet ympäristöä, ja he tuntevat eri lajien ominaispiirteet hyvin.

Nämä kansat myös pitävät esi-isinään useita lintuja ja muita eläimiä, sillä he ovat muodostaneet vuorovaikutussuhteen niiden kanssa, samais-tuneet niihin ja oppineet niiltä useita kykyjä. Eläimet ovat usein myös antaneet elintärkeää tietoa yhteisölle muun muassa lähestyvistä riistasta tai varoittamalla vaaroista, kuten alueella liikkuvista petoeläimistä. Siksi niitä edelleen muistetaan rituaaleissa. Niissä näkymätön tehdään näkyväksi eri metodien avulla ja asioiden välisissä ketjuissa voidaan liikkua moneen eri suuntaan, menneisyyteen ja tulevaisuuteen. Tämä on tärkeää identiteetille, jota tuotetaan sosiaalisten prosessien avulla suhteessa oman yhteisön jäseniin sekä muihin elollisiin olentoihin.

Erilaiset sukupolvien ajan jatkuneet näkymättömän kokemukset, kuten eläinten äänet ja meteorologiset tapahtumat, vaikuttavat ihmisten toimintoihin ja liikkumiseen. Amazonialla ihmisiä, eläimiä, maata ja kasveja ei voi erottaa maisemasta, sillä maisemaa ei ole ilman niiden kollektiivia. Nämä eri toimijat puolestaan ovat muokanneet maisemaa, sillä maisemaa tuotetaan eri entiteettien liikkuaessa (ks. Ingold 2011).

Amazonialla ekologiset suhteet ja systeemit vaikuttavat keskeisesti ihmisten toimintaan ja ajatteluun. Posthumanismi ja humanistinen ympäristötutkimus ovat myös länsimaissa alkaneet purkaa hierarkkisia ajattelumalleja ja kiinnittää huomiotamme monimutkaisiin verkostoihin ja vuorovaikutussuhteisiin, jotka ovat muokanneet ihmistä tietynlaiseksi. Ihmisten elämän ja elinympäristön nähdään siis olevan kietoutuneita moninlaisiin muihin elämänmuotoihin ja elinympäristöihin (esim. Braidotti 2013, Rose ym. 2013, Haraway 2016, Morton 2016).

Vertaileva mielen tutkimus

Kulttuurien vertaileva tutkimus on osoittanut, että yhteiskunnallisilla ja kulttuurisilla konteksteilla on paljon merkitystä ihmisten kokemuksiin näkymättömästä maailmasta. Psykologin koulutuksen saanut antropologi Tanya Luhrmanin johtama tutkimusryhmä on Yhdysvalloissa, Intiassa ja Afrikassa tutkinut ihmisten kokemuksia äänten kuulemisesta (Luhrman ym. 2015). Luhrman on kuitenkin osoittanut omissa tutkimuksessaan, että äänten kuuleminen vaihtelee eri kulttuureissa. Yhdysvalloissa äänet aiheuttivat tutkittaville pääasiassa kiusallisia ja negatiivisia kokemuksia. Intiassa äänet olivat kaikkein positiivisimpia ja tutkittavat kuulivat ne sukulaisten tai esi-isien ääniä. Ghanassa äänet antoivat auttavia ohjeita eivätkä olleet useinkaan häiritseviä. Luhrman (2012) on myös tutkinut, miten Jumala puhuu ihmisille eri kulttuureissa. Hän on tullut tutkimuksessaan siihen tulokseen, että ihmisillä on erilaisia ääniä koskevia kulttuurisia odotuksia ja nämä odotukset ohjaavat huomioita. Luhrman tekee johtopäätöksen, että ihmismielestä on erilaisia kulttuurisia teorioita. Joissakin kulttuureissa tietoisesti kultivoidaan ”mieleen” liittyviä toimintoja. Niissä mieleen saatetaan kiinnittää enemmän huomiota, mikä taas muuttaa havaintoja maailmasta. Esimerkiksi buddhalaisuudessa harjoitellaan oman itsen kuuntelua. Avoimuus tietyille mentaalisisille tapahtumille vaikuttaa ihmisten kokemukseen. Luhrmanin mukaan ihmiset voivat opetella tuottamaan itselleen visioita sekä näkyjä.

Länsimaisessa filosofiassa *ego* erottaa kartesiolaisen näkemyksen mukaisesti minän muista ja mielen ruumista. Mieli/ruumis-kahtiajaosta on käyty keskustelua pitkään. Erilaiset suuntaukset ovat kuitenkin pääsääntöisesti käyttäneet käsitteitä henkinen mieli ja fyysikaalinen maailma. Kielemme erottaa edelleen itsemme ei-inhimillisistä olennoista. Mieli rajataan tiettyihin tiloihin ja aikoihin, mikä on vaikuttanut tiedontuotannon episteemisiin raameihin.

Kuvallisia ja äänellisiä kokemuksia ei-inhimillisistä olennoista pidetään länsimaissa hyvin usein merkkeinä mielen sairaudesta tai sen järkkymisestä. Tämä perustuu pitkälti tapaan rajata asioita sekä käsittää ne kaksinapaisesti. Mielen on ajateltu olevan yksilön pään sisään rajautunut. Mieltä tulisi kuitenkin lähestyä toimijoiden välisiin suhteisiin liittyvänä ilmiönä. Silloin mieli ja ruumis nähdään integriteettinä, jossa mielen kokonaisuuteen kuuluvat keho, muisti, hermot ja aistit (Scheper-Hughes ja Locke 1987). Mieli nähdään tällöin huokoisena ja interaktiivisena.

Mielekäs ympäristö ja taide

Valtiollisissa kehitys-, terveys- ja talouskasvun suunnitelmissa ja käytänteissä ei yleensä oteta huomioon ihmisyyden rakentumista vuorovaikutuksessa. Myöskään Amazonian alueella eläin- ja kasvitoimijat eivät pääse valtion talousraportteihin tai selvityksiin. Nykyiset valtasuhteet pitävät alueen alkuperäiskansojen käsitykset marginaalissa.

Jotkut alkuperäiskansoista ovat onnistuneet vahvistamaan yhteisön asemaa sekä saaneet oman ajattelumallinsa ja sosiaaliset suhteensa hyvin näkyviin ja kuuluviin suhteessa valtioon. Esimerkiksi huni kuin -kansa on nykytaiteen kautta saanut näkyvyyttä ja luonut kontakteja muihin taiteilijoihin. Taide voi tehdä erilaista ajattelua ja erilaista todellisuutta näkyväksi, ja siksi se on tärkeä työkalu erilaisten maailmojen ymmärtämisessä. Esimerkiksi Australian alkuperäiskansojen keskuudessa ihmiset muodostavat unissaan henkilökohtaisia suhteita erilaisiin olentoihin.

Alkuperäiskansojen taide tuo kansainvälisiin taidegallerioihinkin vietyinä sukupolvien kokemuksia näkymättömästä näkyväksi. Alkuperäiskansojen taide osoittaa erilaisia suhteita asioiden ja olentojen välillä sekä sitä, miten maailmaa voidaan jatkuvasti luoda interaktiossa toisten kanssa. Se antaa mahdollisuuden nähdä maailman toisella tavalla. Alkuperäiskansoille itselleen taiteella on keskeinen merkitys tiedon muodostuksessa. Alkuperäiskansojen taiteella on myös tärkeä poliittinen tehtävä, sillä monilla foorumeilla, joissa alkuperäiskansoja vieläkin pyritään ”esittämään”, vallitsevat edelleen usein hyvin koloniaaliset representaatiot.

Taiteen kautta ihmisellä on mahdollisuus kertoa omaa historiaansa ja elettyä todellisuuttaan. Tämä voi olla hyvin voimaannuttava kokemus. Taide voi osoittaa esimerkiksi, miten lähteet tai vuoret ovat elämän antajia ja siksi pyhiä tai miten eritenteit ovat olleet yhteisön ja yksilöiden apureita ja auttajia. Tämä näkyy myös saamelaistaiteessa.

Erilaiset kokemukset voimavarana

Erilaiset toimijat, kuten myös maisema ja eläimet, tuottavat affekteja (*affect*): voimakkaita, tietoista ajattelua edeltäviä tunteita. Itse asiassa sellaisia kulttuurisia, mieltä koskevia teorioita, joissa rajat mielen ja ruumiin sekä itsen ja toisen välillä voivat muuttua, on laajalti. Tämä asia jää usein niukalle huomiolle ihmismielestä käydyssä tieteellisessä nykikeskustelussa.

Se, että länsimaissa arkipäivästä poikkeavia kokemuksia pidetään negatiivisina, vieraannuttaa monia ihmisiä omista kokemuksistaan. Intuition ja kuvittelun ajatellaan olevan jotain fyysistä ulkomaailmaa vähäpätöisempää. Tämä johtuu pitkään vallinneesta mielen teoriasta. Henkilöt, joilla on kokemuksia näkymättömistä saatetaan sulkea yhteisön ulkopuolelle ja leimata negatiivisella tavalla poikkeaviksi. Usean ihmisen kohdalla elämä voisi kuitenkin jatkua yhteisöllisesti, ilman eristämistä. Monissa muissa kulttuureissa kokemukset näkymättömästä voivat olla voiman ja neuvojen lähde.

Marja-Liisa Honkasalo on tutkinut niin sanottuja ”kummia” kokemuksia länsimaissa ja ottanut lähtökohdaksi tällaisten kokemusten aktiivisen ja aikaansaavan luonteen. Hän on tarkastellut muuntunutta tietoisuuden tilaa siitä näkökulmasta, mitä muuntunut tietoisuus saa aikaan, ja mitä se tekee kokijalleen.² Hän näkee sen Bruno Latourin käsittein ilmaistuna ”toimijaverkoston” osana. Latourin toimijaverkostoteoriassa esineet ja aineellisuus ovat myös toimijoita. Toiminta ei käynnisty hänen teoriansa mukaan rationaalisen ihmisyksilön mielessä, vaan se tapahtuu kollektiiveissa, joihin kuuluu ihmisten lisäksi esineitä, eläimiä, teknologioita ja muita toimijoita.

Monelle näkymättömän kokemukset ovat tasa-painon ja luovuuden lähde. Ajattelemalla, reflektoimalla ja tuntemalla olemassaolomme suhteessa useaan toimijaan, myös ei-inhimillisiin, voimme

2 Suomen Akatemia rahoitti Ihmisen mieli-ohjelman alla 22 tutkimusprojektia vuosina 2013–2016. Ne tutkivat mieltä kulttuurisessa ja yhteiskunnallisessa kontekstissa edistäen monitieteistä tutkimusta. Tutkimuskohteena oli muun muassa ikääntyminen, luovuus, emootiot sekä mielen terveys ja sairaus. Yksi näistä projekteista oli monitieteinen tutkimushanke *Mind and the Other – An Interdisciplinary Study on the Interactions of Multiple Realities*, jota johti Marja-Liisa Honkasalo. Projekti tutki intuitiota, erilaisia kuuloaistimuksia ja visualisointia. Olin mukana projektissa sen viimeisenä vuonna.

nähdä toimintamme vaikutukset osana laajempia kokonaisuuksia. Taiteilijoille ja näyttelijöille näkymättömän kokemukset antavat usein inspiraatiota ja esimerkiksi urheilijat harjoittavat visualisaatiota, mutta ne voisivat olla rikkaus myös laajemmalle yhteiskunnalle.

Näkymättömän huomioon ottaminen antaa enemmän tilaa tuntemattoman ja epävarmuuden hyväksymiselle. Se antaa paremmat mahdollisuudet itsejärjestytyvien mekanismien ja organismien toiminnalle sekä ihmisen ja ympäristön kestävämmälle ja laajemmalle vuorovaikutussuhteille. Erityisen tärkeää se olisi ekologisten- ja ympäristömuutosten keskellä, jolloin tarvitaan elinvoimaisia ja kestäviä yhteiskunnallisia poliittisia, sosiaalisia ja taloudellisia ratkaisuja.

Lähteet

- Braidotti, R. 2013. *The posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Ingold, T. 2011. *Being Alive: Essays on Movement, Knowledge and Description*. London: Routledge.
- Haraway, D. 2016. *Staying with the trouble: making kin in the Chthulucene*. London: Duke.
- Luhrmann, T. 2012. Hyperreal God and Modern Belief. Toward an Anthropological Theory of Mind. *Current Anthropology* 53(4): 371–395.
- Luhrmann, T. M., Padmavati, R., Tharoor, H. ja Osei, A. 2015. Hearing Voices in Different Cultures: A Social Kindling Hypothesis. *Topics in Cognitive Science* 7: 646–663.
- Morton, T. 2016. *Dark ecology: for a logic of future co-existence*. New York: Columbia University Press.
- Rose, D. B., van Dooren, T., Chrulow, M., Cooke, S, Kearnes, M. ja O’Gorman, E. 2013. Thinking through the Environment, Unsettling the Humanities. *Environmental Humanities* 1(1): 1–5.
- Scheper-Hughes, N. ja Lock, M. 1987. The mindful body. *Medical Anthropology Quarterly* 1: 6–41.
- Strathern, A. 1999. *Body thoughts*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Vilaça, A. 2005. Chronically Unstable Bodies: Reflections on Amazonian Corporealities. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 11(3): 445–464.
- Virtanen, P. K. 2012. *Indigenous Youth in Brazilian Amazonia: Changing Lived Worlds*. New York: Palgrave Macmillan.
- Virtanen, P. K. 2017. ”All This Is Part of My Movement”: Amazonian Indigenous Ways of Incorporating Urban Knowledge in State Politics. Teoksessa *Creating Dialogues: Indigenous Perceptions and Forms of Leadership in Amazonia*, H. Veber ja P. K. Virtanen (toim.), 259–284. Boulder: University Press of Colorado.
- Virtanen, P. K. ja Saunalooma, S. Painossa. Visualization and Movement as Configurations of Human-nonhuman Engagements: The Geometric Earthwork landscapes of the Upper Purus, Brazil. *American Anthropologist*.
- Viveiros de Castro, E. 2012. Cosmological Perspectivism in Amazonia and Elsewhere. *HAU Master Class Series* 1: 44–168.

Kirjoittaja on Helsingin yliopiston apulaisprofessori (alkuperäiskansatutkimus). Artikkelin perustuu Tieteen päivillä 12.1.2017 pidettyyn esitelmään.

Gaudeamuksen verkkokauppa on tieteen aarreaitta

Tervetuloa tutustumaan osoitteessa

GAUDEAMUS.PIKAKIRJAKAUPPA.FI

Tutustu vaihtuviin teemakampanjoihin, lahjavinkkeihin sekä tiede- ja tietokirjauuteuksiin. Seuraa Gaudeamuksen verkkosivuja, Facebookia ja Twitteriä sekä tilaa verkkokaupan etusivulta asiakaskirjeemme, jotta pysyt ajan tasalla uutuuksista ja tarjouksista.

Tieteessä tapahtuu -lehden lukijoille tarjoamme nyt kesäetuna **15 % alennuksen** kaikista verkkokauppamme hinnoista kampanjakoodilla **RIIPPUMATTO**.

Etu on voimassa 5.6.-6.8.2017. Lisäalennuksen saa myös ale- ja tarjoushinnoista.

**KESÄALESSA
5.6.-6.8. YLI
100
TIETEEN
HUIPPUKIRJASTA
LÖYTÖHINNOIN!**

